

**Свободи людини і можливості їхнього забезпечення державою:
еволюція соціально-філософського дослідження**

Коноваленко-Монзолевська Н. В., аспірантка Національного педагогічного
університету імені М.П.Драгоманова

У статті проаналізовано значення захисту прав і свобод людини для розвитку демократичної держави. Виявлено особливу роль спеціальних соціально-політичних інститутів, які забезпечують такі права і свободи, а отже є необхідною умовою існування держави демократичного типу.

Ключові слова: свобода людини, соціальні інститути, держава, демократія, свобода слова.

У пострадянській Україні проблема громадянсько-суспільних «прав та свобод» і, зокрема, свободи слова, опинилася в центрі соціально-філософських і політико-правових досліджень та дискусій. Наприклад, поняття «права і свободи людини» та «правова система» ємко увійшли у понятійний апарат теорії держави і права, соціальної філософії, політології, соціології тощо. Цього не скажеш про явище «**прав і свобод народу**», яке є здобутком англо-американської правової моделі і в значній мірі є фундаментом формування ґрунтовних основ «прав і свобод людини» у контексті реформування інституційних основ суспільства, системи державного управління, створення механізмів гарантування свобод і прав людини як на національному, так і міжнародному рівнях [7; 11].

На жаль, сучасна українська дійсність характеризується недостатньо високим рівнем правової і політичної культури, а нерідко й правовим нігілізмом, слабкістю демократичних традицій і навичок. У зв'язку з цим доречним є звернення до зарубіжних наробок та досвіду по створенню ефективно діючої правової системи, зокрема, у Західній Європі та США. Однак, і нині дискусійними залишаються як саме поняття «правова система забезпечення громадянських прав», так і його сутнісні ознаки. Відкритими залишаються також питання щодо задовільного теоретичного вивчення етапів становлення, різновидів інститутів, форм взаємодії з державою,

перспективи розвитку інститутів правової системи. Така наукова невизначеність стримує процес реалізації правової і політичної реформи, якої давно потребує Україна.

У сучасній соціально-філософській, суспільно-політичній і правовій науках створено низку фундаментальних праць, які забезпечують ґрунтовну методологічну основу для осмислення поняття, явищ і форм розвитку свобод і прав як підґрунтя громадянського суспільства, демократії та правової системи. Зокрема, це ідеї та наукові доробки таких дослідників, як В. Авер'янов, В. Андрейцев, А. Батіффоль, Р. Белламі, П. Бельди, Ю. Габермас, В. Горбатенко, А. Заєць, В. Кампо, Дж. Кін, Б.О. Кістяківський, М. Козюбра, О. Копиленко, А. Колодій, О. Лафонтен, Г. Луф, В. Нерсисянц, Р. Павленко, Р. Патнем, В. Погорілко, П. Рабінович, К. Роде, С. Рябов, В. Селіванов, О. Скрипнюк, Ш. Смід, В. Тацій, Р. Ціппеліус, І. Шапіро, В. Шаповал, Ю. Шемшученко та інших.

В європейській правовій традиції (як континентальній, так і «острівній») ще з антично-римського періоду формується ідея свобод і прав у взаємодії людини, суспільства і держави як 1) унормованої системи і, водночас, 2) як сфери взаємодії народу та влади, метою якої є забезпечення свободи і безпеки громадян. «Громадянин» у демократичній правовій традиції цього типу визначально мислиться як феномен, нерозривно пов'язаний з феноменом народу (політичної нації), що вкорінений у її історії, сучасному та майбутньому. Європейська суспільна, правова, політична, культурна та етична традиції, в яких виникла ідея **свободи слова** як однієї з головних передумов і, водночас, ознак *громадянського суспільства*, розглядають людину, її особистість як найвищу мету, а не засіб для досягнення того чи іншого результату [5, С. 21]. Ніякі ідеологічні догми, економічні системи чи політичні доктрини не повинні домінувати над інтересами розвитку людини. Для цієї ідеї є неприйнятними будь-які конструкції, в яких інтереси та свободи особистості утискуються на догоду якомусь ідеологічному штампі. Ця ідея складається з поєднання принципу

радикального гуманізму та ідеї справедливої суспільної організації. Концепція останньої корелюється з ідеєю про подолання функції держави як органу панування та гноблення. Тобто, у цьому випадку тільки та держава є *правовою*, яка в першу чергу відстоює інтереси людини – у забезпеченні її свобод, зокрема й свободи слова, – а не держави як певної самостійної від суспільства системи.

Античні греки, засновники демократії, виділяли три базових принципи її існування. Це: «ізономія» (рівність усіх перед законом), «ізотимія» (рівність прав для усіх громадян виконувати державні функції) та «ізогорія» (свобода слова для усіх громадян); учасник і співтворець демократичного режиму отримав назву «громадянин» (політес), політично активної та суспільно відповідальної особи. Обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно концепції громадянського суспільства є *демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою*. Демократія, як політичне втілення суспільної волі передбачає суцільне залучення народу до вирішення суспільно-політичних проблем, спільне формування політичних цінностей та політичної культури [3, С. 261]. За своєю суттю вона протистоїть закріпленню сфери політичного управління за певною групою, вона є запереченням деполітизації народу.

Узагальнюючи погляди античних вчених-фундаторів ідей демократії, прав і свобод людини (перш за все, Солона, Перикла, Аристотеля, Цицерона), – можна вважати, що специфіка античної демократії визначається тим, що замість «східної» підлеглості і розчинення людини та суспільства у державі відбувається протилежне: підкорення і розчинення держави в суспільстві-спільності. Таким чином формується ідея фундаментальних прав і свобод людини у симбіозі громадянського суспільства і правової держави як сфери взаємодії народу та влади, метою якої є забезпечення свободи і безпеки громадян. Виникає феномен *римського громадянства* як рівності прав і свобод усіх членів суспільства незалежно від їхнього расово-етнічного чи соціального походження (едикт імператора Каракалли 212 року н.е.).

Наступним кроком в розвитку європейської традиції прав народу, громадян і громадянського суспільства стають реформи громадянського права імператора Юстиніана (VI ст.) – це доктрина універсальних природних прав для усього людства (*jus naturale*): «по праву природи усі люди є рівними у своїй свободі» [1, С. 38].

Французький вчений Б.Констан вважав, що людині властива свобода – свобода як основа людського співжиття несумісна із свавіллям, звідки б воно не походило. Права громадян існують незалежно від державної влади і є для неї недоторканими. Б.Констан розрізняв свободу громадянську (особисту) і свободу політичну. У нових народів на перше місце ставиться громадянська свобода, яка полягає у незалежності особистого життя індивіда від політичної влади: недоторканість особи, свобода совісті, свобода слова, зборів і друку, свобода вибору місця проживання, свобода занять, свобод виробництва (і це в нього головне – держава не повинна втручатися в економіку, гарантувати свободу конкуренції), свобода приватної власності («власність священна і недоторкана», можливість «розпоряджатися своєю власністю і навіть зловживати нею»). Іншими словами, Б.Констан проповідував індивідуалізм, повне розмежування громадянського суспільства і держави. Держава лише служить засобом, необхідним для забезпечення громадянських свобод, а влада, яка порушує громадянські свободи, перетворюється у тиранію. Б.Констан переконаний, що люди, будучи вільними, можуть самостійно і розумно реалізувати себе в житті і забезпечити собі гідне існування. «Політична свобода є гарантом особистої свободи, але вона не може її замінити, а своєрідним показником наявності останньої є свобода слова» [4, С. 64]. Отже, засновники цього напрямку, відстоюючи ліберально-демократичну модель, виходили із саморегулюючих можливостей громадянського суспільства, в центрі якого – вільна і незалежна особистість. До того ж у цій моделі відзначається також можливість деструктивного впливу держави на суспільство. Згадаємо слова фундатора ідеї правової держави Джона Локка: «метою права є не скасування чи

обмеження свободи, а її збереження і поширення» [6, С. 34].

Суттєвою ознакою громадянського суспільства є плюралізм, розмаїття інтересів і пріоритетів, які виражають інтереси найрізноманітніших верств населення. Суперечність між універсальним та специфічним розумінням свобод і прав людини можна розв'язати шляхом застосування різних методів. Можна, наприклад, вдатися до політичної дискусії; або віддати перевагу правовому аналізу, використовуючи загальноприйняті методи інтерпретації; чи спробувати розробити концепцію, яка допоможе знайти підхід не тільки до окремих проблем ідентифікації прав людини, але й до дилеми між універсальністю та специфічністю у розумінні прав людини.

По суті, боротьба за права людини була результатом зусиль західного Просвітництва та демократичних революцій у Північній Америці та Західній Європі. Однак, за останні два століття був напрацьований настільки широкий діапазон концепцій гарантій прав людини, що жоден культурний чи політичний табір не може стверджувати, що саме його розуміння та інтерпретація таких гарантій є «правильними». Відповідно, якщо «поняття прав людини» віддзеркалюватиме специфічні ідеї лише однієї з конкуруючих культур чи ідеологій, навряд чи це знайде універсальне схвалення. Отож, необхідно коротко розглянути історію та стан нормативного закріплення прав людини для того, щоб представити ідею універсального відображення людини в концепції прав людини.

Історію становлення концепції свобод і прав людини можна розділити на три головні етапи, які прийнято вважати, відповідно, правами першого, другого та третього покоління. **Свободи і права людини першого покоління** були проголошені під час великих демократичних революцій у США та Франції. Вони сфокусовані на індивідуальних громадянських та політичних правах, гарантуванні як приватної свободи, так і демократичної участі. Німецький юрист Георг Єллінек називав такі права відповідно «*status negativus*» та «*status activus*». *Права негативного статусу* мають захисний характер. Їхня мета – попередження порушень з боку держави, пов'язаних зі

свободою та власністю. У виняткових випадках, коли державі дозволяється обмежувати ці права, вона зобов'язана дотримуватися процедурних положень, зокрема гарантій щодо «*habeas corpus*» (закону про недоторканність особи). Права активного статусу, пов'язані з участю у політичному процесі, включають свободи слова, зібрання, об'єднання в асоціації, наявність демократичного виборчого права.

Права і свободи людини другого покоління виникають, за Єллінеком, протягом ХІХ ст., коли у фокусі уваги опиняються соціальні права, «*status positivus*» [2, С. 57]. Ідея *позитивного статусу* була результатом загострення проблем у часи індустріальної революції. Економічні та соціальні права були сконструйовані для того, щоб подолати зубожіння та пролетаризацію значної кількості населення. **Свободи і права людини третього покоління**, концепцію яких розвинуто у ХХ ст., додали ще два виміри дебатам з прав людини. Перший – універсалізація прав людини після Другої світової війни. Так, Загальна декларація прав людини, прийнята та проголошена ООН 10 грудня 1948 р., не обмежується Західною Європою та Північною Америкою, а, навпаки, утверджує появу «загального стандарту досягнення для всіх народів та усіх націй». Мовою Єллінека можна сказати, що сама ідея прав людини сягнула «*status universalis*». Водночас з'явилася потреба у колективних правах нового покоління, наприклад, у представників країн третього світу та етнічних меншин [2, С. 73]. Найбільш вагомими свободами і правами людини третього покоління є права: на розвиток, на захист довкілля, на участь у розподілі «спільної спадщини людства», що включає ресурси дна моря, економічне використання космічного простору, а також інші природні та культурні ресурси.

Георг Єллінек визначає *три статусних рівні особистості як співтворця громадянського суспільства*. Статус практичної особистої незалежності і право можливості (*status libertatis*), показує, що держава має забороняти собі втручатися у такі дії громадян, які належать до питань саморозвитку їхньої особистості, вибору ідейно-ціннісних засад. Диктат у цій

сфері забороняється державою і будь-яким приватним особам. Якщо ж подібне втручання все ж має місце, індивід має право закликати державу собі на допомогу. Це вже сфера визнання «*позитивних вимог члена суспільства як громадянської особи*» – громадянський статус (*status civitatis*). Суспільство є зобов'язаним задовольнити скарги громадянина з приводу утиску його практичної особистої незалежності і покарати винуватих. Міра цього покарання має визначатися у законі, а щоб це відбулося, члену суспільства необхідно надати можливість впливати на саму владу і на законодавчу творчість. Звідси випливає *право обирати, бути обраним в органи влади, обговорювати і критикувати дії уряду, приймати участь в управлінні суспільством тощо*. За індивідом тим самим визнається стан «*кваліфікованої активної громадянськості*» (*status politicus*). Завдяки цьому утверджується юридичне право – «Кожен зобов'язаний підкорятися тільки такому закону, на який він сам дав згоду» [2, С. 76]. **Status libertatis** і **status civitatis** виражають правову захищеність індивіда, як особисто незалежного агента соціального життя, а **status politicus** має на увазі пряму або опосередковану участь індивіда у законотворчості, а отже, регулярний вплив особистості на суспільство через систему демократичних інститутів.

Демократія в усіх формах суспільного життя перш за все – це комунікація, яка за допомогою процесу найширшого обговорення раціонально формує волю її учасників. Тобто необхідно виходити не з наперед визначених поглядів і рішень, а з процесів їх формування у комунікативному дискурсі. Рівний для всіх рівень свободи і справедливості є можливим за наявності солідарності: кожен член співтовариства повинен відповідати за свої дії, заручаючись аналогічною відповідальністю по відношенню до себе з боку інших членів.

Нині, на межі тисячоліть, розглядаючи політичні та правові документи з прав людини, ми стикаємося з такою кількістю різноманітних декларацій та конвенцій регіонального та універсального характеру, що можна заплутатись. Ці документи стосуються: загальних правил; права на

самовизначення та розвиток; заборони геноциду, військових злочинів та злочинів проти людства; ліквідації дискримінації; заборони рабства, підневільної праці та торгівлі людьми; проблем біженців, притулку, бездержавності, громадянства, подвійного та множинного громадянства, іноземців; поводження із засудженими злочинцями та іншими затриманими; питань соціального добробуту; робочої сили та праці, включаючи свободу створення асоціацій і рухів; шлюбу та сім'ї, у тому числі прав дитини; свободи преси та вільного обігу інформації; конфіденційності даних про приватне життя; права на відмову від військової служби; гуманітарного права війни.

Головними принципами суспільно-державного життя стають: гуманізм і повага до особистості як вимога усунення правових норм, які принижують людину; орієнтація на загальне благо і рівність усіх громадян; дотримання єдиного закону щодо свободи і прав усіх членів суспільства як громадян.

Для західної суспільствознавчої теорії інтеграція явищ правотворення в контексті розподілу з одночасним узгодженням прав і відповідальності у державно-правовій нормативістиці розвинених суспільств у сучасній фазі їхнього розвитку є об'єктом спеціальних досліджень, що показують, яким чином сучасним розвиненим державам вдається інституалізувати і контролювати соціально-правові взаємовідносини. У ситуації переходу до *неокапіталізму* («нового індустріального», «постіндустріального суспільства») прагнення до стабілізації суспільної системи виявляє недостатність тільки нормативних, каральних юридичних та економічних важелів, виникає потреба у безпосередньому впливі на свідомість мас, у створенні загальносуспільної системи права як інтегруючої, об'єднуючої суспільної сили. Це стало новим історичним кроком на шляху створення реальних передумов як для правової, державної, так і для духовної інтеграції суспільства. Правовий прогрес, що поширився на усю систему панування і координації, створює форми життя і влади, які замиряють сили, опозиційні щодо системи, створюючи загальнонаціональний простір права, який

об'єднує на спільній ціннісній основі раніше розрізнені і самотні громадянські, державні і цивільні утворення, підпорядковує їх єдиній централізованій владі, вводячи загальнообов'язкові стандарти регуляції людського життя (в основному за допомогою нормативно-правових і економічних важелів).

Демократія у цьому розумінні, як політичне втілення суспільної волі і правових норм, передбачає *суцільне залучення народу у вирішення суспільно-політичних проблем, спільне формування суспільно-громадянських свобод і політичних цінностей та суспільно-політичної культури*. За своєю суттю вона протистоїть закріпленню сфери регулювання прав і свобод та політичного управління за певною групою, вона є запереченням деполітизації народу.

Зокрема, такі ідеї та наукові доробки напрацьовували такі дослідники, як В.Брюггер, К. Роде, Ю.Габермас, О.Лафонтен, Т.Майер, Р.Курц та інші. Вагомим є уточнення німецького вченого В.Брюггера [8; 9] стосовно реалізації в правовій традиції США *античного розуміння* громадянина і демократії: обов'язковою умовою існування і розвитку свободи, солідарності та справедливості, згідно концепції громадянського суспільства є демократія – реальна участь народу в управлінні суспільством і державою. К.Роде констатує, що поняття «право справедливості», «право народу» є одним з найчіткіших у правовій нормативістиці практичною реалізацією раніше умоглядних розробок стосовно поняття «*суверенітету народу*» – ***суверенітет народу*** означає практичне верховенство народу як джерела і носія влади, його право самому вирішувати свою долю, безпосередньо або через представницькі органи брати участь у формуванні напрямку політики своєї держави, складу її органів, контролювати діяльність державної влади. Суверенітет народу, закріплений у конституції, – це якісна характеристика демократії, демократичного режиму в державі. Ю.Габермас [10] у своїх доробках звертає увагу на те, що ***стан громадянина*** фіксує демократичні права людини і *політичне співтовариство нації* знаходить своє правове

відображення в тому, що кожен в своїй недоторканності повинен знайти рівний захист і рівну повагу до себе, як до особистості, незалежно від етнічної чи культурної приналежності, а саме як громадянин, тобто як член правової і політичної спільноти.

В традиції європейської культури та цивілізації це пов'язано з утвердженням права як механізму здійснення демократичної влади, як сукупності норм, що регулюють соціальне життя. Таким чином, забезпечення свобод людини державою опосередковане низкою інших соціальних інститутів і зокрема інститутом свободи слова. Без ефективного функціонування цих інститутів неможливі ані реалізація свобод і прав людини, ані успішний розвиток держави демократичного типу.

Література

1. Вінсент Дж. Права людини і релятивізм [Текст] / Дж. Вінсент; пер. з англ. – К.: Смолоскип. – 2002. – 436 с.
2. Еллинек Г. Общее учение о государстве / Г.Еллинек; пер. с нем.. – СПб.: Юрид. центр Пресс, 2004. – 752 с.
3. Зінченко В.В. Роль моделі гарантії громадянських прав у державному управлінні США для формування нормативістики міжнародної системи прав людини [Текст] /В.В.Зінченко // Право та управління. – 2012. – № 1.– С.259-269.
4. Констан Б. Принципи політики Франції /Б.Констан [пер. з франц.] // Невичерпність демократії. Видатні діячі минулого і сучасного про вільне, демократичне суспільство і права людини: Антологія. – К.: Український письменник, 1994. – С. 64
5. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: сравнительные исследования [Текст] / А.Лейпхарт; пер. з англ.. – М.: Аспект Пресс, 1997. – 287 с.
6. Локк Дж. О государственном правлении /Дж. Локк; пер. с англ. // Локк Д. Избранные философские произведения. – М.: Соцэкгиз, 1960. Т.2. – С. 5-248.
7. Матузов Н. Правовая система и личность [Текст] / Н. Матузов. – М.:Изд.-во МГУ, 1999. – 231 с.
8. Brugger W. Liberalismus, Pluralismus, Kommunitarismus. Studien zur Legitimation des Grundgesetzes [Text]/W.Brugger. – Berlin: Duncker/Humblot, 2011. – 393 S.
9. Brugger W. Menschenwürde, Menschenrechte, Grundrechte [Text]/W.Brugger. – Baden-Baden: Nomos, 2010. – 389 S.

10. Habermas J. Faktizität und Geltung. Beitrage zur Diskurstheorie des Rechts und des demokratischen Rechtsstaat [Text] /J.Habermas. – Fr.a.M.:Suhrkamp, 2009. – 704 s.

11. Терзи Е.А. Интеграционное право как результат правообразовательно-правотворческой деятельности //Європейські студії і право. Електронне наукове видання. – №2. – 2011. –[Електронний ресурс] /Е.А. Терзи. – режим доступу: http://archive.nbu.gov.ua/e-journals/esp/2011_2/txts/11teappa.pdf – Назва з екрану

Свободы человека и возможности их обеспечения государством:

эволюция социально-философского исследования

Коноваленко-Монзолевская Н.В.

В статье проанализированы значение защиты прав и свобод человека для развития демократического государства. Выявлено особую роль специальных социально-политических институтов, которые обеспечивают такие права и свободы, а следовательно являются необходимым условием существования государства демократического типа.

Ключевые слова: свобода человека, социальные институты, государство, демократия, свобода слова.

Human freedoms and opportunities of their providing by the state: the evolution of the social-philosophical inquiry

Konovalenko-Monzolevska N. V.

The article analyzes the importance of protection of human rights for the development of a democratic state. It is revealed the crucial role of special social-political institutions that ensure those rights and freedoms, and therefore becomes a necessary condition for the existence of a democratic type state.

Keywords: human freedom, social institutions, the state, democracy, freedom of speech.